

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

گذری بر قصه‌های سنتی و قلمرو جادویی و شگفت‌انگیز ادبیات کودکان و نوجوانان در
ایران

۱- نعمت اله مهری، ۲- سیدعلی اکبر شریعتی فر

۱- دانشجوی دکتری رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزوار، ایران،

۰۹۱۱۷۰۱۵۴۷۹

۲- استادیار رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزوار، ایران، ۰۹۳۶۲۴۵۹۱۸۲

nemat.mehri56@gmail.com
shariatifar@aus.ac.ir

چکیده

گونه‌های ادبی قصه‌های سنتی و شگفت‌انگیز جدید می‌کوشد، نیازمندی‌ها، استعدادها و تجربه‌های متناسب با کودکان و نوجوانان را تأمین نماید تا آنان شناخت درست و دقیقی از جهان پیرامون‌شان پیدا کنند. این نوع ادبیات که ریشه در ادبیات شفاهی و عامه دارد، با برانگیختن قوه‌ی تفکر و تخیل آنان را در جهت حل مسایل پیچیده‌ی زندگی خود یاری رساند و گروهی مشتاق را وامی‌دارد، در این زمینه فعالیت کنند و دست به تولید آثار گرانبهایی بزنند. این مقاله با شیوه‌ی فیش‌برداری و کتابخانه‌ای در صدد است ویژگی‌های این قلمرو را به منظور آشنایی بیشتر و ارتقاء سطح آگاهی مخاطبان، بررسی نماید.

کلمات کلیدی: قصه، داستان، کودکان و نوجوانان، بررسی، ویژگی‌ها

۱. مقدمه

انواع قصه‌های سنتی، گونه‌ی دیگر از ادبیات شفاهی عامیانه است توسط پدیدآورندگان ناآشنا در جوامع گذشته و مناطق جغرافیایی دور از هم پدید آمده و به واسطه‌ی راویان و قصه‌گویان و دوره‌گردها از قومی به قومی دیگر و از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. این ویژگی متحرک و سیال قصه‌ها تازگی آنها را حفظ کرده است به طوری که توانسته است در زمان‌ها و مکان‌های مختلف در قالب‌هایی مناسب ارائه شود و در بسترهای مناسب اجتماعی و فرهنگی، از مرزهای قومی و ملی بگذرد، بی‌آنکه تغییری در موضوع و بن‌مایه‌های آنها به وجود آید.

تنوع موضوعی موجود در این قصه‌ها در بردارنده‌ی تمامی ابعاد زندگی بشر است و مظاهر روح و فکر، آرمان‌های آنها را به مانند آینه‌ای در بستر مسایل مختلف اجتماعی و فرهنگی منعکس می‌کند، کودکان و نوجوانان نیز از این موضوعات بی‌بهره نبودند

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

و با الهام گرفتن از نقش‌های سمبلیک قصه و داستان و با کمک نیروهای فوق انسانی‌اش و با سعی و کوشش خود، با امید به آینده‌ی روشن، ناملایمات را به ملایمت‌ها تبدیل و در نهایت سلامت اجتماعی و فردی جامعه خود را تأمین و تضمین می‌کنند. این میراث گرانبهای ادبی و فرهنگی با پیدایی صنعت چاپ در میان کتاب‌ها جای گرفت و با ثبت و ضبط ادبیات سنتی در کتاب‌ها «از شکل ادبیات زنده‌ی قومی بیرون آمده و به نمونه‌هایی از هنر قومی بدل شده» است [۱۵]. وجود جذابیت و تمایل کودکان و نوجوانان به این‌گونه قصه‌ها موجب شد تا دو گروه پا به عرصه‌ی کارزار بگذارند: یک گروه گردآورندگان مشتاق که قصه‌های محلی و قومی را آن‌طور که شنیده بودند؛ می‌نوشتند و به چاپ می‌رسانند و همپایه‌ی این قصه‌ها به شهرتی دست می‌یافتند، از میان آنها می‌توان به برادران گریم، شارل پرو، لافونتین، لانگ جاکوبز، آزرز سون، صبحی مهتدی و صادق هدایت اشاره نمود. و گروه دوم نویسندگانی‌اند که با الگوبرداری از قصه‌های قومی و ادبیات شفاهی دست به ابتکار زده و به ایجاد داستان‌های جدید و نو همت می‌گماشتند. به مانند هانس کریستین اندرسن که سرآمد این گروه به شمار می‌رود. چمبرز به نقل از روث سایر یکی از قصه‌گویان برجسته درباره‌ی شکل شفاهی ادبیات در صفحه‌ی ۱۴ کتاب خود می‌نویسد: «هر قصه هنگامی که گوینده‌اش را ترک می‌کند و برای همیشه در چارچوب لوح‌های گلین یا برگ‌های دست‌نوشته و چاپی محصور می‌شود، به گونه‌ای می‌میرد» [۹]. چمبرز معتقد است قصه‌ی محصور، پس از انتظاری دوباره به شکل اصیل خود متولد می‌شود. به نظر او قصه‌گوها همچنان به کار خود ادامه می‌دهند و جادو همچنان باقی است و قصه‌گویی ممکن است در زمان ما مورد بی‌مهری قرار گرفته باشد ولی هنر فراموش شده‌ای نیست [۱۵].

حال با این توضیح بسیار کوتاه در ابتدا قصه‌های سنتی که شامل «اسطوره»، «فابل»، «افسانه»، «قصه‌های قومی» و در ادامه در به قلمرو جادویی و شگفت‌انگیز ادبیات کودکان و نوجوانان می‌پردازیم:

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. اسطوره

بر طبق نظریه‌ی برخی از اسطوره‌شناسان تعریف جامع و مانعی که مورد تأیید همگان باشد، نمی‌توان ارائه داد. به همین دلیل صحبت کردن درباره‌ی اسطوره کمی دشوار به نظر می‌رسد، زیرا «برخی از واژه‌ها به سبب استفاده‌های بی‌موردی که از آنها شده، فرسوده شده‌اند. در واقع آن قدر معناهای مختلفی پیدا می‌کنند که نمی‌شود به عنوان اصطلاحات علمی از آنها استفاده کرد» [۲۵]. به هر حال خوب است که تعریفی از اسطوره ارائه گردد، تا با نظر یکی از اسطوره‌شناسان در این باره آشنا بشویم: میرچا الیاده، دین‌شناس آمریکایی می‌گوید: «اسطوره نقل‌کننده‌ی سرگذشتی قدسی و مینوی است، راوی واقعه‌ای است که در زمان نخستین یا زمان شگرف بدایت همه چیز، رخ داده است. به بیانی دیگر: اسطوره‌ها حکایت می‌کند که چگونه به برکت کارهای نمایان و برجسته‌ی موجودات فوق طبیعی، واقعیتی، چه کل واقعیت یا تنها جزئی از آن پا به عرصه وجود نهاده است» [۲۹].

اسطوره‌ها متعلق به انسان‌های اولیه و بیانگر آیین‌ها، سنت‌ها و چگونگی تغییر شکل زندگی و تفکر آنان است و درباره‌ی موضوعاتی همچون آفرینش و خلقت جهان بحث می‌کند و گویا محصور در همان زمان‌ها مانده‌اند و نیز مرده به نظر می‌رسند؛ اما چنین نیست و همچنان زنده و پویا به راه خود ادامه دادند تا به زمان ما رسیدند. «رمز ماندگاری آنها در ذهن و ضمیر انسان‌هایی بوده که از افکار و آمال بسیار عمیق انسان‌ها پرده‌برداری می‌کردند. به عبارت دیگر، بشر در طول تاریخ داستان‌های بسیار ساخته و

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

پرداخته اما همه‌ی این داستان‌ها نسل به نسل باقی نمانده است. خیلی از این داستان‌ها کم‌کم فراموش شده‌اند و حافظه‌ی جمعی بشر از این داستان‌ها غافل شده است، اما بعضی از این داستان‌ها نسل به نسل مانده‌اند و نه فقط فراموش نشده، بلکه توجه بیشتری را به خود جلب کرده‌اند» [۳].

اسطوره برگرفته از تجارب، اندیشه و دستاوردهای بشر در عهد باستان است. میل به کسب، تجربه و دستیابی به حقایق زندگی هیچگاه فراموش نمی‌شود. از این نظر اسطوره را می‌توان به دو گونه اسطوره‌ی دیروز که بر پایه‌ی افسانه‌ها، داستان‌های خدایان و سیر در ماوراءالطبیعه خلق شده است و گونه‌ی دیگر اسطوره‌ی امروز که به مسایل و عوامل زمینی پرداخته می‌شود. اصولاً پس از بروز انقلاب صنعتی و دستیابی به تکنولوژی پیشرفته، انسان از اسطوره‌های باستانی خود فاصله گرفته است. به جای آن صنعت، سیاست، تکنولوژی، کامپیوتر، به شخصیت‌های اسطوره‌ای مبدل گشته‌اند.

اسطوره‌ها می‌تواند الگویی برای رفتارهای انسانی باشند و در نگرش عمومی و تفکر جمعی انسان‌ها مؤثر واقع شوند. بنابراین بشر امروز- اعم از کودک- به مانند بشر اولیه به اسطوره نیاز دارد، آنها گاهی مسایل سخت و پیچیده را با چنان ظرافت و دقتی حل می‌کنند و این مسأله باعث می‌شود قوه‌ی مخیله‌ی کودکان و نوجوانان برانگیخته شود و ارتباط تنگاتنگی بین آنها بوجود آید هرچند که ممکن است این تصورات با منطق امروزی ما قابل درک نباشد.

«حضور مفاهیمی همچون کشمکش، خوبی و بدی، جادو و نیروی مافوق طبیعی، حادثه‌محوری، تکرار و پایان خوش در بیشتر اسطوره‌ها می‌تواند در نوع نگرش کودکان در برخورد با مسایل و مشکلات پیش رویشان مؤثر باشد» [۱۳].

جهان ادبیات ایران، جهانی سرشار از قابلیت‌های اسطوره‌سازی است و مقوله‌ی اسطوره قسمت عمده‌ای از این ادبیات را تشکیل داده است. برای نمونه می‌توان به بخش اساطیری شاهنامه‌ی فردوسی اشاره نمود.

تعدادی از این داستان‌ها را نویسندگی محبوب کودکان و نوجوانان احسان یار شاطر با نثر ساده‌ای بازنویسی کرده است که برای نمونه قسمتی از داستان جشن سده را در ذیل همین مطلب می‌آوریم.

«تا زمان هوشنگ، پادشان پیشدادی، مردمان آتش را نمی‌شناختند. روزی هوشنگ با گروهی از یاران خود به سوی کوه می‌رفت. ناگاه از دور ماری سیاه‌رنگ و تیزتاز و هول‌انگیز پدیدار شد... هوشنگ دلیر و چالاک بود. سنگی برداشت و پیش رفت و آن را به نیروی تمام به سوی مار پرتاب کرد...»

مار فرار می‌کند و آن سنگ به سنگ دیگری برخورد می‌کند و از برخورد آن دو جرقه‌ای به وجود می‌آید و در هنگام شب به همان ترتیب شراره از سنگ جهانند و آتش بزرگ برپا کردند. و این‌گونه راز آتش برملا شد و به مبارکی آن جشن و پایکوبی کردند و از آن پس «جشن سده» در نزد ایرانیان به یادگار ماند» [۳۳].

در پایان این نکته قابل تأمل است که اسطوره و اسطوره‌سازی نیاز به دو عامل مهم دارد: یکی وجود آیین‌ها و سنت‌ها و دیگری زمان مناسب برای شکل‌گیری آنها. در دنیای امروزی که با شتاب بسیار زیادی هر روز الگوی جدید جایگزین الگوی دیگر می‌شود و سنت‌ها یا حذف می‌شوند و یا روح و معنای خود را از دست می‌دهند شاید بتوان اسطوره‌ای که برخاسته از اندیشه و تفکر جمعی جامعه باشد، به وجود آورد.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

«افسانه، روایتی منثور است که مانند اسطوره از سوی گویندگان و شنوندگان آن، واقعیت به شمار می‌آید. اما زمان آن به اندازه‌ی اسطوره‌ها به گذشته‌های دور بر نمی‌گردد. دنیای آن شبیه دنیای امروز است. افسانه‌ها بیشتر این جهانی هستند تا مقدس و شخصیت‌های محوری آن انسانند» [۲۷].

در تعریف دیگر آمده است: «افسانه‌ها داستان‌هایی هستند که در ساخت و پرداخت آنها عواملی تخیلی به کار گرفته شده‌اند که در زندگی واقعی امکان بهره‌گیری از آنها و وقوع چنین ماجراهایی بسیار بعید و غیرممکن است. اما در مجموع حکمی واقعی را بیان می‌کنند» [۳۲].

منشاء اغلب افسانه‌ها رویدادها و حوادث واقعی تاریخی مانند جنگ‌ها، مهاجرت‌ها و کوچ‌ها، دلاوری‌ها و پایداری‌های بزرگان ملل و اقوام مختلف هستند.

افسانه‌ها به دو گروه افسانه‌های عامیانه و جدید تقسیم‌بندی می‌شوند و کاربرد و استفاده‌ی آنها برای کودکان و نوجوانان موجب «پروراندن نیروی تخیل و تصور و قدرت ذهنی می‌شود و نیز آشنایی با میراث گذشته و تکوین هویت فرهنگی آنان می‌شود» [۳۲].

گوته گیلنبرگ، متخصص تعلیم و تربیت می‌گوید: «بچه‌ها به انواع تجربه‌ها نیازمندند و افسانه‌ها زمینه‌ی مناسبی برای تجربه‌های عاطفی هستند» [۱۲].

۲-۲-۱. افسانه‌های عامیانه

بیان این نوع افسانه‌ها به گفتار مردم عادی نزدیک است. زیرا قرن‌ها پیش از چاپ و خط و فن کتابت وجود داشته‌اند. این قصه‌ها در طول زمان به کمک نقلان و فروشندگان دوره‌گرد و همراه کاروانیان از دیاری به دیاری سفر کرده‌اند. و به دلیل همین ساری و جاری بودنشان از صورت ابتدایی خود درآمده و به اقتضای زمان و مکان بنا به احتیاجات روانی و اجتماعی مردم تغییر شکل یافته‌اند. البته بدون اینکه در ساخت و درون‌مایه‌ی اصلی آنها تغییری بوجود آمده باشد. افسانه‌های عامیانه نیز به گروه‌های مختلفی تقسیم می‌شوند: ۱- افسانه‌های توأم با تکرار: این افسانه‌ها از لحاظ مفهوم و از نظر زبان ساده‌ترین و کوتاه‌ترین نوع افسانه‌های عامیانه هستند. به همین دلیل برای استفاده و بهره‌مندی کودکان خردسال بسیار مفید فایده‌اند. از نمونه‌های ایرانی این افسانه‌ها می‌توان به مثل «دویدم و دویدم»، «شنگول و منگول و حبه انگور» و «موش دم بریده» (صبحی «افسانه‌های کهن جلد ۲») اشاره نمود.

۲- افسانه‌های حیوانات سخنگو: در این افسانه‌ها حیوانات با ظاهری حیوانی به مانند انسان‌ها رفتار می‌کنند. مانند شخصیت‌های حیوانی در کلیله و دمنه. گستره‌ی عمل این نوع افسانه‌ها بسیار وسیع است و شاید بتوان گفت که از لحاظ مفهوم تمام افسانه‌ها را دربرمی‌گیرد، به عبارت دیگر می‌تواند افسانه جادویی یا فکاهی یا تخیلی، سرگرم‌کننده و آموزنده و فلسفی باشد.

در هر حال، این نوع افسانه‌ها از محبوب‌ترین نوع افسانه برای لذت بردن اطفال خردسال محسوب می‌شوند. مانند: «افسانه‌ی روباه و بزغاله که مهدی آذربیدی با اقتباس از حکایتی در نسخه‌ی خطی کتاب «ریاض الملوک فی ریاضات السلوک» تألیف نظام‌الملک شنبغزانی تبریزی شاعر و نویسنده‌ی قرن هشتم بازنویسی و ساده‌نویسی نموده است» [۵].

۳- افسانه‌های جادویی: همواره در این افسانه‌ها یک عامل غیر واقعی و جادویی وجود دارد که می‌تواند حیوانی فوق طبیعی مانند: اژدها، یا سیمرغ یا یک شیء جادویی مثل قالیچه و انگشتر یا سفره‌ای که همه‌ی غذاها را آماده می‌کند، باشد یا ممکن است که

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

ظاهری انسانی داشته باشد، مانند: پریان، گول‌ها، کوتوله‌ها و جادوگران. مهم‌ترین مسئله در این افسانه‌ها این است که قهرمان همیشه با این عوامل غیرواقعی درگیر است و یا اینکه به کمک آنها به موفقیت می‌رسد. استفاده از این افسانه‌ها برای کودکان بزرگ‌تر باید همراه با اختیار و دقت صورت بگیرد، کودکانی که بتوانند عوامل غیرواقعی آن را درک کنند، استفاده‌ی این نوع برای خردسالان گاه ممکن است ایجاد ترس و پریشانی و تشویش خاطر آنها شود و موجبات وحشت آنان را به وجود آورد.

۴- افسانه‌های فکاهی: در بسیاری از افسانه‌های عامیانه شوخ‌طبعی و بذله‌گویی اقوام ملل مختلف نمایان است. گاهی قهرمانان با اعمال و رفتار احمقانه و گاهی از بواسطه ذکاوت و هوشیاری خود، موجبات خنده و خوشحالی را فراهم می‌نمایند ولی هیچگاه از ظاهر معیوب شخصی برای تمسخر و خندانند خواننده و یا شنونده استفاده نمی‌شود. این نوع افسانه برای کودکان و نوجوانان مفیدفایده می‌نماید.

۵- افسانه‌های حماسی قهرمانی: انسان در هر زمانی و مکانی از رفتارهای شجاعانه و قهرمانی لذت می‌برد. بویژه که این گونه رفتارها جهت نیل به هدفی بزرگ و والا باشد. شاید به همین دلیل است که «اقوام مختلف، تاریخ قوم خود را با عوامل افسانه‌ای درهم می‌آمیزند و برای پرورش روح قهرمانی جوانان استفاده می‌کنند» [۳۳].

افسانه‌های حماسی را اطفال سنین دبستانی درک می‌کنند و گاه این علاقه تا بزرگسالی ادامه می‌یابد.

۶- افسانه‌های فلسفی و دینی: انسان همواره تلاش می‌کند آنچه که پیرامون آن اتفاق می‌افتد، بشناسد و برای آنها دلایلی بیابد اما هرگاه نمی‌توانست توجیهی منطقی برای آن پدیده‌ها بیابد، دست به دامان عوامل غیرطبیعی و عجیب می‌شده است. به عنوان مثال چون علت بارش باران یا خشکسالی را نمی‌دانست یکی را از اقدامات فرشته‌ی رحمت و دیگری را نتیجه رفتار دیوی بدسرسشت می‌پنداشتند و صدای رعد درخشش برق را از اثرات جنگ میان این دو می‌دانسته است. افسانه‌ی «باران» از (مهردخت کشکولی) نمونه‌ی مشخص چنین افسانه‌ای است.

۷- افسانه‌های عاشقانه: عشق، عالی‌ترین، زیباترین و طبیعی‌ترین ویژگی بشری و بهانه‌ی بسیاری از خلایق‌های هنری است که مردم همیشه در وصف و بزرگداشت آن داستان‌ها نقل کرده‌اند. در افسانه‌های عاشقانه‌ی عامیانه فقط عاشق صادق و جوانمرد و بردبار، پیروز است. فداکاری و شجاعت و پایداری از مهم‌ترین عوامل برای رسیدن به معشوق به‌شمار می‌رود. در افسانه‌های عاشقانه‌ی عامیانه هرگز صحنه‌های عاشقانه دور از اخلاق به تصویر کشیده نمی‌شود. مطالعه این قبیل از افسانه‌ها برای کودکان و نوجوانان باعث تلطیف عواطف آنها و تحکیم ارزش‌های انسانی بسیار مؤثر است.

۲-۲-۲. افسانه‌های علمی (جدید)

این نوع افسانه در بحث داستان‌های علمی-تخیلی توضیح داده خواهد شد.

در پایان باید اشاره نمود که در انتخاب افسانه‌های عامیانه و جدید برای کودکان و نوجوانان باید به کیفیت محتوایی آنها که در ذیل همین مطلب آورده شده است؛ توجه زیادی نمود:

«انتخاب افسانه (عامیانه) از نظر محتوا درست باشد، یعنی با آداب و رسوم و ارزش‌های جامعه متناسب باشد.

- پیام آن در جهت تثبیت ارزش‌های والای انسانی باشد.

- محتوا در جهت پرورش تخیل و رشد شخصیت کودکان و نوجوانان باشد.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

- سازنده باشد، یعنی نگرش منفی در خواننده به وجود نیاورد.
- قدرت اندیشه را تقویت کند و از سطحی کردن و خرافاتی کردن خواننده بپرهیزد و راه و روش و فکر و فلسفه‌ای مترقی نسبت به زمان خود را القا کند (ایمان به نیکی و امید به پیروزی آن).
- در بازنویسی افسانه‌های عامیانه در محتوای آن دخل و تصرف نشود، مگر برای کودک و نوجوان بدآموز باشد.
- افسانه‌ی جدید تابع نیازهای زمان باشد» [۳۲].

۲-۳. فابل

فابل‌ها، قصه‌ها و روایات کوتاهی هستند که شخصیت‌های محوری آن جانورانی با خصوصیات ویژه‌ی انسانی هستند. هدف از قصه‌ها توجه‌دادن انسان‌ها به اعمال و رفتار نیک و خصایل پسندیده و نکوهش برخی از رفتارهای آدمی می‌باشد. برای نمونه در قصه‌ی آشنای «خرگوش و لاک‌پشت»، خرگوش، لاک‌پشت را به خاطر سنگینی و آهستگی در حرکت مورد تمسخر قرار می‌دهد و به دویدن تند و سریع خود افتخار می‌کند و می‌نزد. لاک‌پشت برای اینکه او را در سر جای خودش بنشانند او را به مبارزه دعوت می‌کند و از او می‌خواهد که با او مسابقه بدهد. هر دو مسابقه را آغاز می‌کنند زمانی که خرگوش از لاک‌پشت فاصله می‌گیرد و مطمئن می‌شود که خیلی طول می‌کشد لاک‌پشت به او برسد تصمیم می‌گیرد در بین راه چرتی بزند در همین حین لاک‌پشت با حرکت آهسته اما پیوسته‌ی خود از او می‌گذرد و به خط پایان می‌رسد زمانیکه خرگوش بیدار می‌شود لاک‌پشت مسابقه را برده است و خرگوش از کرده‌ی خود پشیمان می‌شود. نتیجه‌ی اخلاقی در این حکایت وجود دارد، به کودکان می‌آموزاند که با پشتکار و اراده‌ی قوی می‌توان کمبودها را جبران نمود.

از نمونه‌های دیگر حکایت‌های کلیله و دمنه و مناظره‌ی خورشید و باد از حکایت‌های منسوب به ازوپ، برده‌ی یونانی را می‌توان نام برد.

البته این نکته قابل ذکر است که آنچه در فابل‌ها و حکایات جانوری و حیوانی در گذشته اهمیت پیدا می‌کرد، نتیجه‌ی اخلاقی آنها بود، ولی امروزه درون‌مایه‌ی آنها بیشتر به مسایل سیاسی و اجتماعی دگرگون شده است، به عنوان نمونه می‌توان به کارهای صمد بهرنگی بویژه ماهی سیاه کوچولو اشاره نمود:

«صمد معتقد است که دیگر وقت آن گذشته است که ادبیات کودکان را به تبلیغ و تلقین نصایح خشک و بی‌برو برگرد، نظافت دست و پا و بدن، اطاعت از پدر و مادر، حرف شنوی از بزرگسالان، سروصدا نکردن در حضور میهمان، سحرخیز باش تا کامروا باشی محدود کنیم؛ چرا که این قبیل نتایج کلی و نهایی بی‌خبر ماندن کودکان از مسایل بزرگ و حاد و حیاتی محیط زندگی است...» [۶]. این طرز تفکر، به دنبال تغییرات فرهنگی و نگرش نو به سامانه‌ی آموزشی و نیز نظارت پلیسی و ممیزی بر نشر کتاب و مطبوعات به وجود آمده بود، زیرا از این طریق موجب می‌شد تا تلاش‌های فرهنگی آزاد و پویا مصالح حاکمیت را به خطر نیندازد، بدین ترتیب سیاست بر فرهنگ حاکم شد و نویسندگان به ناچار برای خلق آثار خود و بیان معضلات و انتقادات اجتماعی و فرهنگی به نمادگرایی بویژه استفاده از زبان حیوانات روی بیاورند تا ضمن فرار از ممیزی و فشار پلیسی بر فرهنگ بتوانند مسایل اجتماعی و فرهنگی و سیاسی را در لفافه بیان نمایند.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

«در دهه‌ی ۲۰ و ۳۰ شمسی، وضعیت فرهنگی ایران با تأثیرپذیری از افت‌وخیزهای اجتماعی، دچار دگرگونی شد. پیامدهای جنگ، گرانی و دشواری گذران زندگی، سبب پایین آمدن میزان نشر کتاب شد که تا چندین سال نیز ادامه یافت، در این دوره توجه مردم بیش از هر چیز به رخدادهای سیاسی و مطبوعات بوده است» [۲۳].

«متأسفانه از دهه‌ی ۴۰ به بعد در بخشی از ادبیات کودکان ایران نوعی نگاه ابزاری به وجود آمد. پس از مرگ صمد بهرنگی ادبیات کودکان ایران ابزاری می‌شود و در دست جریان‌های سیاسی و سیل داستان‌های استعاری بی‌مایه و کم‌مایه، بازار را اشباع می‌کند» [۲۵].

۲-۴. قصه‌های قومی

«معمولاً به آثاری که در آنها تأکید بر حوادث خارق‌العاده بیشتر از تحول و تکوین آدم‌ها و شخصیت‌هاست، قصه می‌گویند. شکل قصه‌های عامیانه اغلب، ساده و ابتدایی است و زبانی نقلی و روایتی دارد. زبان اغلب آنها نزدیک به گفتار محاوره‌ی عامه‌ی مردم و پر از اصطلاح‌ها، لغت‌ها و ضرب‌المثل‌های عامیانه است و زبان معمول و رایج زمان در آنها به کار گرفته شده است» [۳۱].

دیویی چمبرز در صفحه‌های ۵ و ۶ کتاب قصه‌گویی و نمایش خلاق به نقل از آربوثنات در اهمیت قصه‌های قومی چنین می‌نویسد: «قصه‌های قومی وسیله‌ی پیوند جامعه بوده‌اند. این قصه‌ها نه تنها بیانگر بلکه سازمان‌دهنده و تقویت‌کننده‌ی افکار، احساسات، اعتقادات و رفتارهای مردم نیز بوده‌اند» [۹].

خوب است بدانید که بخش اعظمی از مشتاقان این‌گونه قصه‌ها را کودکان تشکیل می‌دهند. کودکان کم‌سن و سال و دبستان‌نرفته، بیشتر به قصه‌هایی تمایل دارند که جنبه «متل» و «ترانه» در آن قوی‌تر از نقل واقعه است و آنچه در این‌گونه قصه‌ها شنونده را جذب می‌کند، نه معنی نهفته در آن، بلکه آهنگ و موسیقی قصه است که کودکان خردسال را به بازی درمی‌آورد و آنان را مسحور جریان موزون نقل قصه و آهنگ یکنواخت آن می‌کند. متل‌هایی نظیر «دویدم و دویدم» از این گروه به‌شمار می‌رود.

هر قدر که سن کودکان بیشتر می‌شود، بویژه زمانی که به دبستان می‌روند، بیشتر خواهان معنی و مفهوم قصه و نتیجه‌ی آن می‌شوند، کودکان بین ۷ تا ۹ سال طالب قصه‌هایی هستند که هم آهنگ داشته باشند و هم معنی. مانند قصه‌ی «کک به تنور» و «خاله سوسکه» که در آن عبارت‌ها چند بار تکرار می‌شود و در عین حال داستان دارای حادثه‌ی است که آغاز و انجامی دارد.

کک به تنور

«روزی بود روزی نبود، غیر از خدا هیچ‌کس نبود. یک کک و یک موری بودند که خیلی همدیگر را دوست می‌داشتند. از قضا یک روز کک افتاد توی تنور. مور هم از غصه خاک‌های پای تنور را بر سرش ریخت. کلاغی از آنجا رد می‌شد، دید مور خاک به سرش می‌ریزد. گفت: «مور خاک به سر، چرا خاک به سر؟»

مور جواب داد: «مور خاک به سر، کک به تنوره.»

کلاغ هم رفت بالای درخت و از غصه تمام پرهایش ریخت. درخت گفت: «کلاغ پر ریزون، چرا پر ریزون؟»

کلاغ گفت: «کلاغ پر ریزون، مور خاک به سر، کک به تنوره»...

درخت و آب و گندم‌ها و صاحب زمین، دختر و پسر صاحب زمین همه از شنیدن این حکایت غصه خوردند و چیزهایی را از دست دادند:

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

برادر جواب داد: «من ماس به سر، خواهر سر کچل، ننه بی پستون، پدر سرنگون، گندم سر پایین، آب گل آلود، درخت برگ ریزون، کلاغ پرریزون، مور خاک به سر، کک به تنوره» همسایه‌ها هم از شنیدن این حکایت بنا را گذاشتند به سرزنش که شما همه‌ی این کارها را به خاطر یک کک کردید و داستان بدین ترتیب به پایان می‌رسد» [۲۸].
رفته رفته که، پا به سنین بالاتر می‌گذارند، رغبت کودکان از آهنگ کلام کم می‌شود و بیشتر به تحریک داستان، گره‌های داستان، گره‌گشایی‌های آن روی می‌آورند. می‌توان برای نمونه به قصه‌ی «در کوچه‌های اصفهان پول ریخته» [۱۱] اشاره کرد.

۲-۴-۲. کاربرد قصه‌های قومی برای کودکان

این نوع قصه‌ها گذشته از این که برای کودکان نقش سرگرم‌کننده‌ای دارند و کنجکاویشان را برمی‌انگیزاند، باعث می‌شود تا «کودکان با آداب و رسوم و سنن و عقاید دینی و اجتماعی و آرمان‌ها و تمایلات اقوام و قبایل ماقبل تاریخ آشنا شوند» [۲۳].
کودکان از راه مطالعه قصه‌های عامیانه و تطبیق و سنجش قصه‌های مشابه اقوام مختلف با یکدیگر از همبستگی‌ها و مرادوات آنان با یکدیگر در دوران‌های بسیار کهن آگاهی می‌یابند.
کودکان و نوجوانان از طریق خواندن این نوع قصه‌ها می‌توانند تجارب بسیار ارزنده‌ای را به دست آورند. آنان می‌توانند با قهرمانان آن همراه شوند و با او نوعی هم‌ذات‌پنداری پیداکنند در برابر شادی‌ها و غم‌ها، شکست‌ها و پیروزی‌ها و به طور کلی با مصایب گوناگون زندگی و توانایی‌های انسان در رویارویی با آنها آشنا می‌شوند [۱۴].
از آن جایی که کودکان همواره به خیال‌پردازی می‌پردازند، می‌توانند از راه مطالعه چنین داستان‌هایی تخیل خود را پرورش دهند. این قصه‌ها با شخصیت‌ها و عوامل فراواقعی و حوادث اعجاب‌آور به کودکان کمک می‌کند تا آزاد و رها به همه‌ی خواسته‌ها و آرزوهای خود جامعه‌ی عمل بیوشانند.

۲-۵-۲. داستان‌های شگفت‌انگیز نو و قلمرو جادویی جدید

۲-۵-۱. انواع داستان‌های شگفت‌انگیز جدید

داستان‌های تخیلی علمی، فانتزی و قصه‌های جن و پری جدید از گونه‌های مختلف داستان‌های شگفت‌انگیزند که به طور جداگانه به آن پرداخته خواهد شد.

۲-۵-۱-۱. داستان‌های تخیلی - علمی

«نویدسندگان داستان‌های علمی - تخیلی برای خلق طرح‌های داستانی خود، بر پیش‌فرض‌های علم و فن‌آوری خیالی تکیه می‌کنند. آنان برای دست‌یافتن به باورپذیری، به توصیف جزئیات و ریزپردازی‌های این فن‌آوری و ترسیم شخصیت‌هایی که به این فن‌آوری و یا نتایج آن باور دارند، می‌پردازند و به خلق جهانی دست می‌زنند که در آن علم، از تمام جهات بر جامعه تأثیر گذاشته است. همانند فانتزی‌های نو، داستان‌های تخیلی نیز برای پرورش تعلیق ناباوری در خوانندگان خود، بر نوعی هماهنگی درونی بین طرح، شخصیت‌ها و موقعیت زمانی و مکانی متکی است» [۲۷].

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

بسیاری داستان علمی - تخیلی را با گونه‌ی فانتزی‌ها اشتباه می‌گیرند، این در حالی است که آنها با یکدیگر تفاوت دارند، داستان علمی - تخیلی اساساً در باب کاربرد و موارد استفاده‌ی علم و نیز آینده‌ی بشر در این جهان و در کل عالم هستی نوشته می‌شود. به عبارت دیگر «پایه‌های داستان‌های خیال و وهم بر گمان و وقایع فرضی بنا شده است و داستان‌های علمی در ارائه‌ی خود بر فرضیات و نظریات علمی متکی است و سعی دارد که در آنها ماجراها و حوادث از نظر علمی موجه جلوه داده شود» [۳۵].

موضوع داستان‌های علمی - تخیلی امروز به زمینه‌ها و موضوعات بسیاری از فرار ویروس‌ها و موجودات آزمایشگاهی از آزمایشگاه گرفته تا سفر به کرات دیگر، می‌باشد. اما هیچ‌یک از آنها هنوز جدائیت سفر انسان به سیارات و کهکشان‌های دیگر را نداشته است. نوع خوب این نوع ادبی علاوه بر امیدوار کردن انسان به حل مشکلات جامعه‌ی خود، هشدارها و آگاهی‌هایی نیز به او می‌دهد.

«رابرت هنرین، از نویسندگان معروف علمی - تخیلی، درباره‌ی داستان‌های علمی - تخیلی می‌گوید: داستان علمی - تخیلی، داستان واقع‌گرایانه‌ی جهان فردا است. او در ادامه اضافه می‌کند: «داستان علمی - تخیلی، جوانان ما را چنان پرورش می‌دهد که شهروندان بالغ و عاقل کهکشان‌ها باشند. او این نوع ادبی را در واقع گمانه‌زنی آینده می‌داند» [۲].

«منتقدان درباره‌ی شناسایی نخستین رمان علمی - تخیلی، هم عقیده نیستند. «مارگارت پی اسموند» ۱۹۸۴ (م)، فرانکشتین اثر «مری گادوین شلی» را که در سال ۱۸۱۷ (م) منتشر شد، نخستین داستان علمی - تخیلی می‌داند؛ چراکه شخصیت اول آن به جای جادوگر، دانشمند است و درون‌مایه‌ی اصلی آن، استفاده از دانش و بیان مسئولیت اخلاقی این دانشمند، در قبال چیزی است که کشف کرده است» [۱].

محبوبیت داستان‌های علمی - تخیلی از نیمه‌ی قرن نوزدهم شروع شد که ژول ورن پایه‌گذار آن بود. اگر انگلیس را مبتکر فانتزی‌های تخیلی بدانیم، فرانسه مهد پیدایش داستان‌های علمی - تخیلی است، ژول ورن اولین اثر خود را به نام پنج هفته در بالون در سال ۱۸۶۳ منتشر کرد که بسیار مورد توجه کودکان و بزرگسالان قرار گرفت.

داستانهای ژول ورن که ترکیبی از تخیل و داده‌های علمی تا آن زمان است، به نوعی انسان را به مرزهای ناشناختی که تجربه هم نشده است؛ می‌برد. همین تجربه نشدن داستان‌های او بر تخیل کار می‌افزاید. در اواخر سده‌ی نوزدهم اچ. جی. ولز شروع به نوشتن رمان‌های علمی - تخیلی مانند «جنگ جهان‌ها» کرد که تأثیر بسیاری بر روی این گونه‌ی ادبی گذاشت.

در دهه‌ی ۱۹۶۰ جمع کثیری از نویسندگان به نوشتن داستان‌های علمی - تخیلی روی آوردند. این داستان‌ها، به دلیل طرح‌هایی که اغلب به حس تکامل‌یافته‌ای از زمان و مکان و فضا تکیه داشتند بیشتر مناسب جوان‌ها بودند تا کودکان زیرا «این دسته از کودکان هنوز قدرت تشخیص افسانه از واقعیت را ندارند و خواندن این نوع داستان‌ها برای آنها ممکن است منبع رفتارهای نامطلوب گردد» [۱۲].

می‌دانید که ادبیات علمی - تخیلی در کشورهایی تولید شد که در آنها رشته‌های گوناگون علم، ریشه‌دار و غنی و رشد یافته بود، بنابراین در کشورهایی که هنوز زمینه‌های مناسبی برای رشد و پیشرفت و گسترش تحقیقات علمی وجود ندارد، نمی‌توانست آفریده شود [۱۷].

«در کشور ما ایران یکی از معضلات عدم شناخت تخیل علمی، به ناهماهنگی و اختلاف نظر در معادل‌سازی برای اصطلاح انگلیسی آن (Sciencefiction) بازمی‌گردد. طی سه دهه اخیر برای این واژه چند عبارت در نظر گرفته شده است و از آنها استفاده می‌شود: «فانتزی»، «داستان تخیلی»، «داستان علمی»، «داستان فضایی» و «افسانه‌ی علمی» [۸].

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

«مسأله‌ی دیگر که باعث رکود تخیل علمی در بازار کتاب ایران شده سوءتفاهم عامی است که اغلب در ذهن افراد ناآشنای این‌گونه‌ی روایی بروز می‌کند. هنوز بسیاری از مردم تصور می‌کنند که تخیل علمی، ویژه کودکان است... جامعه ما به سبب فقر اطلاعاتی در زمینه‌ی تخیل علمی، هنوز به این واقعیت کلیدی پی نبرده است که اکنون بسیاری از ابداعات و نوآوری‌های فنی و صنعتی پیرامون ما، از کتاب‌ها و فیلم‌های علمی-تخیلی برمی‌خیزد و همچنان با این‌گونه اندیشه در تقابل به سر می‌برد» [۸].

داستانهای علمی-تخیلی خوب علاوه بر فهم و اشاره به جامعه‌ی آینده، به روابط انسانی و پیروزی بشر بر مشکلات ناشی از تکنولوژی می‌پردازند.

از نمونه داستان‌های علمی-تخیلی کشورمان می‌توان به رمانی با عنوان رستم در قرن بیست و دوم که گویا در اوایل دهه‌ی ۱۳۲۰، به قلم شخصی به نام آقای صنعتی‌زاده کرمانی به رشته‌ی تحریر درآمده است، می‌باید. «داستان در مورد یک دانشمند آمریکایی به نام «جان کاس» است که به سیستان سفر می‌کند و با گردآوری غبار پراکنده و باقی‌مانده از جد رستم، به روش علمی، این شخصیت اسطوره‌ای را احیا می‌کند» [۸]. و از آنجا که اغلب نوجوانان توجه چندانی به مرگ ندارند، هر چیز درباره‌ی آینده نوشته شود آنها به راحتی می‌پذیرند.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت کاربرد این داستان‌ها علاوه بر داستان‌سرایان محض و نقش سرگرم‌کننده‌ی آنها، برای بیان اندیشه‌ها و گمان‌های اثبات‌نشده یا پیش‌بینی وقایع و رخدادها و شرایطی که وجود ندارند، می‌باشد و استفاده از آنها سبب دامن‌زدن به تخیل کودکان و نوجوانان می‌شود و چشم‌انداز جدیدی را پیش روی آنها می‌گشاید.

۲-۱-۵-۲. فانتزی

۲-۱-۵-۲. پیشینه‌ی فانتزی

فانتزی برای نخستین بار در آثار نویسندگان بریتانیایی پیدا شد و کم‌کم به گستره‌ی اروپا و سپس آمریکای شمالی رسید. فانتزی مقوله‌ای است که با وضعیت تحول اجتماعی درگیر است. پیدایش گونه‌ی فانتزی به شروع دنیای نو برمی‌گردد.

فانتزی‌ها ادامه‌ی شیوه و اسلوب افسانه‌نویسی‌اند. نوعی واکنش به انسانی است که تعقل و خردگرایی را شعار و سرلوحه‌ی کار خود کرده است و به گنجینه‌ی گران‌بهای باورهای انسانی یورش می‌آورد.

پیوند علم و صنعت و زنجیره‌ای از اختراعات و اکتشافات، تغییرات شگفتی در زندگی و جوامع بشر پدید آورد. در دوره‌ای که عقل به سختی با تمامی دانش‌هایی چون اسطوره و جادو که قرن‌هایی متمدنی بر سرنوشت آدمی حاکم بودند، می‌تاخت، طبیعی بود افسانه‌ها که پر از اندیشه‌های جادویی و اسطوره‌ای بودند، برای مدتی به دست فراموشی سپرده شوند. در سده‌ی نوزدهم جریانی در ابتدا بریتانیا و بعد اروپا شکل گرفت که عمیقاً با افسانه‌های پریان که پر از موجودات خیالی بودند، درافتادند. این عده اخلاق‌گرایان، آموزش‌گران و دیندارانی بودند که افسانه‌های پریان را برای بچه‌های بی‌گناه زیانمند می‌دانستند و معتقد بودند، بچه‌ها با خواندن این‌گونه افسانه‌ها نمی‌توانند بین حقیقت و خیال تمایزی قابل شوند و کودکان وقتشان که باید در پی علوم مفید پر شود، به سختی تلف می‌شود. اما در آستانه‌ی سده‌ی بیستم نوعی آشتی بین علم و اندیشه‌های جادویی و اسطوره‌ای پیدا شد: زیرا که علم در این هنگام چنان تناور شده بود که مطمئن بود که دیگر از طرف این نوع اندیشه‌ها صدمه نمی‌بیند و از طرف دیگر با گسترش علم

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

روانشناسی و بررسی محتوای ذهن موضع‌گیری سرسختانه نسبت به وجه تخیلی کاهش یافت. فانتزی در واقع حاصل آشتی علم با بخش تخیلی زندگی بود که برای استمرار زندگی لازم می‌نمود. با این همه فانتزی‌ها سرشار از اندیشه‌ها و تخیل اسطوره‌ای و جادویی است و از کهن‌الگوهای گذشته بهره می‌گیرد. پس می‌توان گفت در دنیای نو؛ تخیل شگفت آدمی از بین نرفته، بلکه وضعیت سلطه‌ی عقل را پذیرفته و خود را در چارچوب یا کالبد خاص محدود کرد تا به نیازهای روحی و روانی انسان اسیر در سلطه‌ی علم پاسخ دهد.

۲-۵-۱-۲-۲. ادبیات فانتزی

«ادبیات خیال و وهم یا فانتزی، دوری آگاهانه از دنیای واقعی را به نمایش می‌گذارد. ادبیات خیال و وهم شامل آن نوع آثار ادبی است که با جهان واقعی اشیا و اعمال رابطه‌ی اندکی داشته باشد و با دنیای خیالی پری‌ها، جن‌ها، غول‌ها، کوتوله‌ها و دیگر پدیده‌های غیرواقعی سرو کار داشته باشد یا دنیای رویاگونه و غیرمنطقی را نشان بدهد. ادبیات خیال و وهم در جهانی ناکجاآباد می‌گذرد و اغلب شخصیت‌های غیرواقعی و باور نکردنی دارد» [۳۵]. «تعریف‌های دقیق از فانتزی همه‌ی آن چیزهای مختلفی که مردم فانتزی می‌نامند، تبیین نمی‌کند. بهترین فانتزی مبهم‌ترین است. فانتزی، جهانی را برای ما تصویر می‌کند که برخلاف آن جهانی است که برای ما معمولاً جهان واقعی است. همه‌ی داستان‌ها، جهان خودشان را خلق می‌کنند. جهان‌هایی که در فانتزی خلق می‌شود، به روشنی، متفاوت از جهانی است که ما در آن زندگی می‌کنیم.» [۲۲].

«فانتزی‌ها همچون افسانه‌های کهن، درونی‌ترین تجربه‌های انسانی را در قالبی نمادین و متجسم‌شده در کنش‌ها و شخصیت‌های شگفت به نمایش می‌گذارد. فانتزی‌ها صدای آرزوهای نهان انسانی است که در شکل واقع‌گرایانه به بیان نمی‌آید» [۲۲]. فانتزی‌ها بیانگر نیاز دایمی انسان به برقراری رابطه با عواطف کهن‌الگویی است. عواطفی که نهان‌ترین گرایش‌های انسانی چون عشق و نفرت را شکل می‌دهد.

فانتزی بخش اعظمی از ادبیات تخیلی کودکان و نوجوانان را تشکیل می‌دهد، اگر تخیل از ادبیات کودکان گرفته شود، شاید چیز زیادی از آن باقی نماند. دنیای بچه‌ها که بین واقعیت و خیال در نوسان است و لحظه‌ای این طرف هستند و لحظه‌ی دیگر آن طرف، بیشتر از هر چیزی به تجارب خیال‌گرایانه نیاز دارند.

گروهی تصور می‌کنند که ادبیات فانتزی سبب دوری کودکان از واقعیات می‌شود و تأکید می‌کنند که فانتزی باید حرفی برای گفتن داشته باشد. تخیل قوی در جایی خوب و مفید است که بتواند پرده از نیازهای واقعی انسان بردارد، وگرنه تخیل مشکلی را برای بچه‌ها حل نمی‌کند، حال آن‌که غافل از آنند که این دنیای موازی، خیالی است که به انسان نیرو می‌بخشد تا بتواند معقول و منطقی پا در دنیای واقعی زندگی بگذارد و با ناملایمات آن کنار بیاید [۱۸].

به طور کلی، «دنیای فانتزی، دنیایی است که هر انسانی به آن نیاز دارد و به ویژه کودک این زمانه، بیشتر از هر زمان دیگری به آن محتاج است تا بتواند در آن دنیا، آزادی و اختیار را تجربه کند و یک موجود طبیعی بشود تا هنگامی که به دنیای واقعی برمی‌گردد، دچار سردرگمی نشود. رفتن در دنیای واقعی و تجربه‌های خیال‌گرایانه داشتن و با دستاوردهای بسیار مثبت به دنیای واقعی برگشتن، اجازه می‌دهد که کودک، تعادل روانی پیدا کند» [۷].

بخشی از متن فانتزی دختران خورشیدی اثر محمدرضا یوسفی: «مردم شهر می‌گویند: در آن سال‌های دور دور، خورشید روی از یمن برتافت. شب و روز یکی شد. زمین و زمان در تاریکی فرورفت. نه غروب پیدا بود و نه طلوع. گویا آسمان را ابری کلفت و سیاه

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

فراگرفته بود و خور شید در پشت دیوار ابر زندانی بود. در شب و روز که دیگر شب و روزی نبود و همه جا شب بود، پیه سوزها درون خانه‌ها روشن بود... زن و مرد، پیر و جوان، بزرگ و کوچک، دست به آسمان دراز کرده، دعا می‌کردند...
زنان و مردان شهر به دور هم جمع شدند و مهربان‌ترین، زیباترین و جوان‌ترین دختر شهر را که نامش خور شید بود، قربانی کردند. ناگهان در آسمان رعد و برقی آشکار شد و دیوار سیاه ابرها ترک برداشت. آسمان چون شیر می‌گریه...» [۳۷].
«امپراتور سیب زمینی چهارم» و «مروری برنشانی» به ترتیب اثر محمدهادی محمدی و احمدرضا احمدی از نویسندگان فانتزی‌نویس جزو آثار خواندنی برای کودکان می‌باشد.

۲-۵-۱-۲. قصه‌های جن و پری

این نوع قصه‌ها ماجراهای شگفت‌آوری را دربردارند و در آن موجودات و اشیاء طبیعی و مافوق طبیعی ایفای نقش می‌کنند، عامل حرکت در این گونه از عوامل بسیار سازنده به شمار می‌رود و تغییراتی که در آن به وجود می‌آید دفعی و ناگهانی است. هر چیزی در این قصه‌ها قابل وقوع و امکان‌پذیر است. مانند تبدیل شدن انسان به حیوان و بالعکس، زنده شدن و مردن، سفر به زمان‌های دور، پیر شدن و جوان شدن از نمونه‌های ایرانی این نوع قصه‌ها می‌توان اشاره نمود.

این قصه‌ها از زبان مادران در کانون گرم خانواده‌ها برای فرزندان به صورت شفاهی و روایی بازگو می‌شده است. با پیدایش صنعت چاپ و کتابت، که در جای دیگر به آن اشاره شد و موجب تحوّل و دگرگونی عظیم در زمینه‌های مختلف علوم گردیده است، گروهی از فرهیختگان و اندیشمندان بر آن شدند تا با استفاده از ذهن خلاق خود و بهره‌گیری از کهن‌الگوهای قصه سنتی به شرح ذیل آثار ادبی ارزشمندی را بیافرینند:

۱- در قالب زمان به درستی جایگزین شده، مظهری از آرمان‌ها و آرزوها و اندیشه‌های مردم ساده‌ی عصر خود بودند.
۲- فکر و فلسفه و راه و روشی مترقی نسبت به زمان خود را القا می‌کند، یعنی فکر و فلسفه‌ای را که اغلب سبب می‌شد ایمان به نیکی و امید به پیروزی آن قوت گیرد، تبلیغ می‌کرد.
۳- حکمتی قابل تعمیم در زمان خود را دربرداشتند و آنچه در یک‌جا صادق بود در جای دیگر نیز کم‌وبیش می‌توانست صدق کند.

۴- شخصیت‌های داستان با همه جنبه‌های اعجاب‌انگیز و مبالغه‌آمیزشان، در آنچنان رابطه‌ای منطقی با یکدیگر و با محیط اطراف قرار می‌گرفتند که به آسانی اعتقاد و اعتماد خواننده را به دست می‌آوردند.

۵- از پرداختن اصیل و هنرمندانه برخوردار بودند. طرح آنها قوی و متعادل بود. سنگینی توصیف‌ها و فلسفه‌بافی‌های متعدد و مفصل را به دوش نداشتند» [۱۲].

توجه به این الگوها می‌تواند در بازآفرینی‌شان در قالب افسانه‌ها و قصه‌های جن و پری نو بسیار مؤثر باشد. در این میان هانس کریستین آندر سن، پدر افسانه‌ی نو، و بنیان‌گذار ادبیات جهانی کودکان، بیش از همه از قصه‌های عامیانه بهره برده است. او توانست به شخصیت‌ها و عناصر متشکله‌ی آنها، جان تازه‌ای ببخشد و داستان‌هایی مطابق با میل و ذوق کودکان و نوجوانان بنویسد، و افسانه‌های شناسنامه‌دار را خلق نماید و در حوزه‌ی ادبیات تحوّل‌ی عظیم به وجود آورد [۱۶]. او همچنین توانست

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

تخیل جمعی را که تا پیش از این در ادبیات عامیانه به چشم می‌خورد، کنار بزند و تخیل فردی را جایگزین آن نماید، او کسی است که برای اولین بار قصه‌های جن و پری جدید را خلق نمود.

«سبک داستان‌های او ترکیبی اسرارآمیز از احساسات، شوخ‌طبعی و گاهی طعنه است» [۲۸]. پری کوچک دریایی از نمونه‌های ارزشمند داستان‌های اوست.

البته ناگفته نماند بن‌مایه‌های این‌گونه داستان‌ها اگرچه بر پایه‌ی افسانه‌های مردمی و داستان‌های فولکلوری و عامیانه است اما تفاوت‌هایی با قصه‌های جن و پری قدیمی دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

این قصه‌ها دارای زبانی ادبی و زیبایی است و با قصه‌های قومی و شفاهی متفاوت است:

«توی دریاها، خیلی دورتر از ساحل، آب دریا مانند گل‌های گندم آبی و مثل بلور شفاف است» [۱۰].

یکی دیگر از ویژگی‌های افسانه‌های جن و پری، این است که، شخصیت‌ها دو ارزشی‌اند، یعنی در یک زمان هم خوب و هم بد نیستند؛ آن‌طور که ما همه در عالم واقع هستیم، بلکه نظام قطبی در آن حاکم است. شخصیت قصه یا سراسر خوب است یا بد و در این میانه چیزی وجود ندارد. حال آنکه در قصه‌های جن و پری جدید که از ذهن خلاق نویسنده تراوش کرده است، بین رویدادها و حوادث آن رابطه‌ی عالی برقرار است و گاهی اتفاق می‌افتد که شخصیت‌ها بر حسب گذر زمان دچار تحول شخصیتی منطقی و واقعی گردند که خود این مسئله داستان را برای مخاطبانش باورپذیری می‌کند مانند تحول شخصیتی «اژدهای دگراندیش» اثر «ری.آلیسون» او یک اژدهای رمانتیک و شاعر است. ساعت‌ها روی دوش می‌نشیند، دست‌هایش را می‌زند زیر چانه‌اش و غرق زیبایی طبیعت می‌شود. او حتی شعر هم می‌گوید و دوست دارد شعرهایش را برای دیگران بخواند تا راجع به آنها نظر بدهند.

شاهنامه‌ی حکیم ابوالقاسم فردوسی نیز با بن‌مایه و موضوعات تاریخ ایران باستان، مشحون از افسانه‌ها و داستان‌های حماسی که مورد علاقه کودکان و نوجوانان است، گزارش چشم‌اندازهای طبیعی، میدان‌های رزم و نبرد، چگونگی زیستن پهلوانان، جنگ‌های رودررو و لشکرکشی‌ها، رجزخوانی‌های زیبا و دلنشین، زبان ساده و فخیم و جزیل، اندیشه‌ی روشن از گزارش قهرمانی‌ها و جوانمردی‌ها، مقاومت در برابر زورگویی‌ها، تخیل قوی و زیبا و باورپذیر، پاسخگویی نیازهای روانی و عاطفی این گروه از مخاطبان آن زمان تاکنون بوده است. «همچنین در پیش‌گفتار و آغاز داستان‌ها، سخنانی پندآموز و حکمت‌آمیز آمده است و به همین سبب نگرش پرورشی، خواندن این اثر در آن دوران از سوی بزرگسالان نیز به کودکان و نوجوانان سفارش می‌شده است» [۲۶].

قصه‌های جن و پری، به دلیل داشتن شخصیت‌های ویژه و جذاب و نیز تنوع به مرور زمان سوژه‌ی اصلی خلق آثار فانتزی در دنیای کودکان شدند.

۴. نتیجه‌گیری

همان‌گونه که انواع قصه‌های سنتی و شگفت‌انگیز و جادویی را بر شمردیم و به اختصار توضیحاتی ارائه نمودیم، یک نکته‌ی قابل توجه در آنها وجود دارد و آن تخیلی بودن قصه‌های سنتی و جدید است. به عبارت دیگر با کارکردهای منحصر خود سعی در پروراندن قوه‌ی خیال که جزو بهترین توانایی بشر است، دارند. تخیلی بودن قصه‌های سنتی برگرفته از تفکر جمعی است که با ظهور علم و تکنولوژی و صنعت چاپ و کتابت به صورت تخیل فانتاستیک و فردی در داستان‌های شگفت‌انگیز و جادویی بیان می‌شود. همچنین بین این دو گونه‌ی ادبی ارتباط معنایی تنگاتنگی وجود دارد، بدین معنا که داستان‌های شگفت‌انگیز و جادویی با تکیه بر الگوهای

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

کهن فرهنگ و ادب عامه شکل می‌گیرد و بومی می‌شود و از اسلوب و شیوه‌ی افسانه پیروی می‌کند و به نوعی نقش احیاگری آن کهن‌الگوها را در عصر کنونی ایفا می‌کنند و مجدداً جان تازه‌ای به آنها می‌بخشد و از دیگر سوی ظرفیت و غنای بسیار بالای فرهنگ و ادبیات عامه، هر محقق، پژوهشگر و نویسنده‌ای را وامی‌دارد که از آن بهره‌بردارد. از آنجایی که کودکان و نوجوانان لذت و بهره‌ای از قصه‌های شفاهی و داستان‌های شگفت‌انگیز جدید می‌برند، پیشنهاد می‌شود، آموزش و پرورش درسی را تحت عنوان قصه و داستان در برنامه‌های آموزشی خود بگنجانند و نیز برای آشنایی بیشتر والدین، کارگاه‌هایی در این زمینه طراحی نماید.

۵. مراجع

۱. ابراهیمی، حسین (الوند)؛ فانتزی در چهره‌ای به امکانات نو، تهران، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان شماره ۲۰، بهار ۱۳۷۹، صفحات ۱۴۳-۱۴۶.
۲. ابراهیمی، حسین (الوند)؛ داستان‌های علمی - تخیلی، نشریه کتاب ماه (کودک و نوجوان)، شماره ۵۲، پاییز (آبان) ۱۳۷۸، صفحات ۷-۵.
۳. ارشاد، محمدرضا؛ گستره‌ی اسطوره؛ گفتگوهای محمدرضا ارشاد با ابوالقاسم اسماعیل پور و دیگران، هرمس، تهران، ۱۳۸۲.
۴. ایمن (آهی)، لیلی، میرهادی (خمارلو)، توران و دولت آبادی، مهدخت؛ گذری در ادبیات کودک، چاپخانه کیهانک، تهران، ۱۳۵۲.
۵. آذر یزدی، مهدی؛ پنج افسانه (قصه‌های تازه از کتاب‌های کهن)، انتشارات اشرفی، تهران، ۱۳۸۱.
۶. بهرنگی، صمد؛ قصه‌های بهرنگ، نشر نامک، تهران، ۱۳۸۷.
۷. پشتوانه‌ای برای فانتزی‌نویسان، گزارشی از معرفی و نقد پژوهش برگزیده‌ی سال، پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۲۳، ۱۳۷۹، صفحات ۷۲-۹۱.
۸. توپسرکانی، مهرداد، گذری بر تاریخچه‌ی تخیل علمی در ادبیات فارسی کودک و نوجوان، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۴۰، بهار ۱۳۸۰، صفحات ۶۳-۷۷.
۹. چمبرز، دیویی؛ قصه‌گویی و نمایش خلاق؛ ترجمه‌ی ثریا قزل‌ایاغ، نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۶.
۱۰. رخشان، منوچهر و انواری، آرزو؛ جن و پری، افسانه یا اسطوره، نشریه کتاب ماه (کودک و نوجوان)، مهرماه، شماره ۸۴، پاییز (مهر) ۱۳۸۳، صفحات ۱۴۱-۱۴۳.
۱۱. ساتن، الول؛ قصه‌های مشدی گلین خانم، نشر مرکز، تهران، نشر مرکز.
۱۲. سی و نه مقاله درباره‌ی ادبیات کودک، تنظیم کننده: آتش جعفرنژاد، آتش، شورای کتاب کودک، تهران، ۱۳۶۳.
۱۳. طهما سبی، زهرا؛ آفرینش اساطیری، ضرورت استفاده از اسطوره در کتاب‌های کودکان و نوجوانان، نشریه کودک، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۸۵.
۱۴. غفاری، سعید؛ گامی در ادبیات کودکان و نوجوانان (به همراه کتابشناسی کتاب‌های مناسب)، دبیزش، تهران، ۱۳۷۹.
۱۵. قزل ایاغ، ثریا؛ ادبیات کودکان و ترویج خواندن، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۵.
۱۶. کریستین اندرسن، هانس، سرزمین افسانه‌ها: بهترین قصه‌های پریان جهان، ترجمه‌ی سیداحمد و کیلیان، نشر ثالث، تهران، ۱۳۸۵.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱۷. گزارش ۲۴ نشست نقد آثار ادبی کودک و نوجوان، نشریه کتاب ماه (کودک و نوجوان) شماره ۶۸، ۱۳۸۲، صفحات ۱۴-۲۱.
۱۸. محبوب، نلی؛ نقد و بررسی کودکی تنها در چهارشنبه‌ای سرد، روزنامه کتابخانه شرق، شماره ۲، تهران، ۱۳۸۵.
۱۹. محمدی، محمدهادی و قایینی، زهره؛ تاریخ ادبیات کودکان ایران (ادبیات شفاهی و دوران باستان)، جلد اول، نشر چیستا، تهران، ۱۳۹۶.
۲۰. محمدی، محمدهادی و قایینی، زهره؛ تاریخ ادبیات کودکان ایران جلد پنجم، نشر چیستا، تهران، ۱۳۸۲.
۲۱. محمدی، محمد؛ امپراطور سیب زمینی چهارم، تهران، نشر چیستا، تهران، ۱۳۸۰.
۲۲. محمدی، محمد؛ فانتزی در ادبیات کودکان، تهران، نشر روزگار، تهران، ۱۳۷۸.
۲۳. موثقی، آنماری؛ داستان‌های عامیانه، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۴.
۲۴. میرصادقی، جمال؛ واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی، تهران، انتشارات راست کتاب مهناز، تهران، ۱۳۸۸.
۲۵. نامور مطلق، بهمن؛ اسطوره‌ها پیروزمندانه بازمی‌گردند، گزارش ۳۱ نشست نقد آثار ادبی کودک و نوجوان، کتاب ماه (کودک و نوجوان) شماره ۷۲، زمستان (دی) ۱۳۸۲، صفحات ۱-۲.
۲۶. نعیمی، زری؛ نقد و بررسی کتاب اژدهای دگراندیش، جهان کتاب، شماره ۱۸۳، بی‌تا.
۲۷. نورتون، دونا؛ شناخت ادبیات کودکان، گونه‌ها و کاربردها از روزنه چشم کودک، ترجمه‌ی منصوره راعی و رضا هیرمند، جلد اول، خانه ترجمه کودکان و نوجوانان، تهران، ۱۳۸۳.
۲۸. وکیلان، سید احمد؛ مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۸۳.
۲۹. هادی، سهراب، شناخت اسطوره‌های ملل، چاپ اول، نشر تندیس، تهران، ۱۳۷۷.
۳۰. هاشمی نسب، صدیقه؛ کودکان رسمی ایران، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۷۱.
۳۱. هدایت، صادق؛ نوشته‌های پراکنده، نشر جامه‌دران، تهران، ۱۳۸۳.
۳۲. هفده مقاله درباره ادبیات کودکان، تنظیم‌کننده: معصومه سهراب‌مافی، چاپ اول، شورای کتاب کودک، تهران، ۱۳۷۲.
۳۳. یار شاطر، احسان؛ داستان‌های شاهنامه، جلد اول، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۷۷.
۳۴. یوسفی، محمدرضا؛ دختران خورشیدی، چاپ اول، تهران، نشر پیدایش، تهران، ۱۳۷۸.
۳۵. یونسی، ابراهیم؛ واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی، نشر نگاه، تهران، ۱۳۸۴.